

De vorm van nieuwe steden uit de 13e en 14e eeuw

WIM BOEREFIJN

De huidige nederzettingsstructuur van Latijns-christelijk Europa is voor een groot deel gecreëerd in de periode tussen de 11e en de 15e eeuw. Honderden nieuwe steden werden in deze periode gebouwd. Het hoogtepunt daarvan lag in de 13e en 14e eeuw. Landheren van de hoogste tot de laagste rang probeerden steden te stichten op hun land, met het doel hun economische, politieke en militaire macht te consolideren of te vergroten. Helaas zijn er erg weinig bronnen over de wijze waarop de creatie van nieuwe steden precies in zijn werk ging. In dit artikel wordt niettemin getracht te schetsen hoe de vorm van de nieuwe steden werd bepaald.*

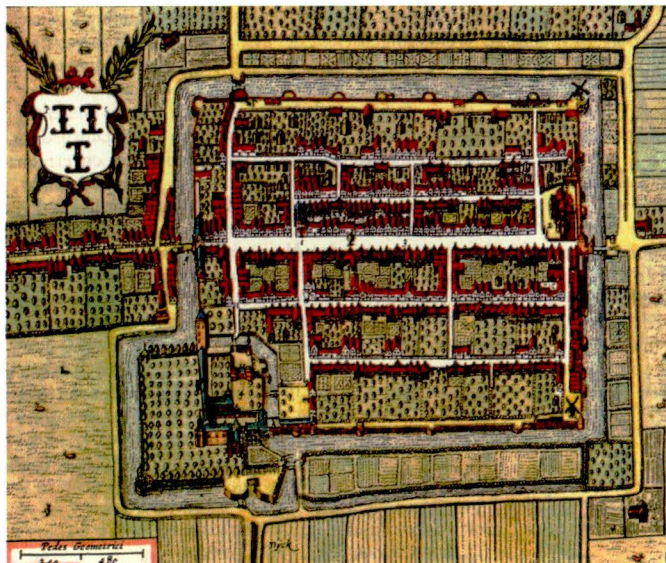
In de afgelopen decennia is het nodige onderzoek gedaan naar stedenbouw in de periode tussen de 11e en de 15e eeuw, maar in vergelijking met de periode vanaf circa 1450 is het onderwerp nog altijd sterk onderbelicht.¹ In dit tijdschrift verscheen in 2000 een artikel van Reinout Rutte over de 'motieven bij laatmiddeleeuwse stadsstichtingen' en in 2011 beschreef Karel Leenders hier kort enkele 12e-eeuwse stadsstichtingen in Brabant (Rutte, 2000; Leenders, 2011, pp. 75-76). Zij gingen echter niet in op de vraag hoe de vorm van de nieuwe steden tot stand kwam. Net als over de motieven is ook over de vormgeving erg weinig bekend uit geschreven bronnen. Daarom is dit artikel behalve op de schaarse contemporaine geschreven bronnen over het onderwerp, in sterke mate gebaseerd op analyse van plattegronden en beeldmateriaal uit veel latere tijd, alsmede op de thans aanwezige gebouwde vorm, van verschillende plaatsen in Europa. Er zal hieronder niettemin zoveel mogelijk worden ingezoomd op Nederlandse voorbeelden. Wat in het navolgende geschreven wordt over de ruimtelijke vorm van nieuw gecreëerde steden geldt voor een groot deel ook voor uitbreidingen van bestaande steden en voor de

duizenden dorpen die nieuw werden gecreëerd in de 12e-14e eeuw. De grens tussen stad en dorp is hier trouwens moeilijk te bepalen: de meeste nieuw gestichte steden uit die tijd waren relatief gering van omvang en huisvestten ook agrarische activiteiten.²

MOTIEVEN EN LOCATIES

Zoals Rutte al beschreef, waren de motieven voor de creatie van een nieuwe stad vaak meervoudig, maar vrijwel altijd ging het op een of andere manier om het verkrijgen of vergroten van macht en inkomsten door het beheersen van land, mensen, economie en verkeer in een specifiek gebied.³ De bedoeling was steeds om dit te realiseren door mensen geconcentreerd op een bepaalde plek te vestigen.

Op locaties waar nieuwe steden werden gecreëerd bestond meestal al een nederzetting, bijvoorbeeld in de vorm van een dorp, gehucht, hoeve, kasteel of klooster. Vrijwel altijd zullen er al wegen hebben gelopen op de plek van de nieuwe stad en vaak was er ook een oversteekplaats van een rivier, een veer, voorde of brug of, op laaggelegen locaties, een dam of dijk (bijvoorbeeld in Vianen of Nieuwpoort).



§ Plattegrond van Vianen circa 1632 (uit: Tooneel der Steden door Joan Blaeu, 1652). Het oosten ligt boven. Vianen is rond 1330 gesticht door de plaatselijke heer Willem van Duivenvoorde. De oudere dijk langs de Lek (de straat links binnen de ommuring) diende als basis voor de plattegrondstructuur, die als ruggegraat echter de brede marktstraat heeft die haaks op de dijk ligt. De onregelmatige verdeling in blokken is gebaseerd op de prestedelijke agrarische verkaveling. Hooibergen en boomgaarden tonen duidelijk de agrarische functie van de grotere kavels.



§ Luchtfoto van Nieuwpoort, in zuidoostelijke richting, 1977. Nieuwpoort werd gesticht rond 1280 in een samenwerkingsverband tussen twee lokale heren, op de grens tussen hun gebieden. Die grens werd gevormd door een gekanaliseerd veenriviertje, dat hier in de Lek uitmonde (onder). Dit watertje vormde de ruggengraat van de plattegrond, met als kruisende as de toen reeds bestaande Lekdijk. De ongelijke lengte van de kavels links en rechts van het water is bepaald door de variërende breedtes van de prestedelijke agrarische verkaveling, die als uitgangspunt voor de plattegrond werd genomen. De vestingwerken dateren uit de 17e eeuw (foto: beeldbank RCE).

Soms was er zelfs al een markt of een haven. Grote landheren die het plan hadden opgevat om een stad te stichten, konden soms kiezen uit verschillende locaties, kleine heren meestal niet. Maar in veel gevallen zullen omstandigheden of gebeurtenissen op een bepaalde plek juist aanleiding zijn geweest voor de stichting van een nieuwe stad aldaar. De aanleiding kon bijvoorbeeld liggen in de verwoesting van een oudere nederzetting (zoals in het geval van Naarden), of in een (nieuwe) handelsroute die faciliteiten en bescherming behoeft. Het is ook belangrijk om hier te vermelden dat veel nieuwe steden uit de periode in feite *verplaatste* nederzettingen zijn. Bij de bouw van een nieuwe stad kon worden voortgebouwd op de structuur van de bestaande nederzetting ter plekke of kon de ruimtelijke structuur geheel worden gewijzigd; het laatste is veel zeldzamer. Natuurlijk waren er ook tussenvormen. Elburg is een mooi voorbeeld van een nieuwe stad, of eigenlijk vernieuwde stad, waarbij een geheel nieuwe structuur aan een bestaande structuur werd geknoopt.

ONTWERPPROCES EN PLATTEGRONDVORM

Het creëren van een ruimtelijke structuur voor een nieuwe stad zal waarschijnlijk altijd volgens een plan zijn gebeurd. Uit de resultaten die we kennen blijkt echter dat de mate van planning zeer sterk uiteen kon lopen. De landheer bestemde een bepaald deel van zijn grond voor de nieuwe nederzetting. In een aantal gevallen is bekend dat het gebied werd afgezet door middel van palen, kruisen of greppels. Daarbinnen was de grond bestemd voor verschillende functies zoals straten, (markt)plein, huis-kavels en vestingwerken, en voor verschillende gebruikers: de nieuwe bewoners, kerkelijke instituties en de heer zelf. Uit een document uit 1286 weten we bijvoorbeeld dat koning Edward I van Engeland twee beambten aanstelde om *een plan te maken, met voldoende straten en paden en adequate locaties voor een markt en kerk en kavels voor kooplieden en anderen, voor een nieuwe stad met een haven* [...].⁴



§ Luchtfoto van het oude centrum van Naarden in noordoostelijke richting. Naarden is in 1351 op een nieuwe locatie herbouwd, nadat het kort ervoor was verbrand. De oude locatie, ten noordoosten van de huidige locatie, zou bovendien door de Zuiderzee bedreigd zijn geweest; waarschijnlijk werd mede daarom een meer strategische locatie gekozen. Aldaar moest de nieuwe stad, die werd omwijd en omgracht, als Hollandse grensvesting dienen (Van Engen, Kos & Rutte, 2000).

Er is erg weinig bekend over de planners van de ruimtelijke vorm van nieuwe steden. Als we de geschreven bronnen volgen blijkt dat zij, anders dan vaak is verondersteld, zelden bouwmeesters waren. De planners lijken vaker notaris, clericus, legerofficier, koopman, ondernemer of landmeter te zijn geweest. Waarschijnlijk was de planner in de meeste gevallen iemand die reeds aan de stichtende heer had bewezen dat hij in staat was zaken goed te kunnen organiseren en dat hij betrouwbaar was. Het is aannemelijk dat landmeters vaak verantwoordelijk waren voor het uitzetten van de plattegrond, maar ook daarover laten de bronnen erg weinig los (Boerefijn, 2010, hoofdstuk 7).



§ Plattegrond van Elburg, gebaseerd op de kadastrale minuut van 1830. Elburg is in 1392 hersticht door Arent thoe Boecop, rentmeester van de Hertog van Gelre. Het lijkt er sterk op dat Arent acteerde als min of meer zelfstandig projectontwikkelaar. Hij kocht een stuk land naast de bestaande stad en verkreeg permissie van de hertog om de stad uit te breiden, deels te verplaatsen en de bevolking van het gebied te hervestigen. De grotendeels symmetrische aanleg is gebaseerd op een gekanaliseerde beek en de kruisende hoofdstraat. De symmetrie wordt echter verstoord door de oudere straat die in de nieuwe aanleg werd opgenomen (links). Dit is de enige gebogen straat in de stad. De bastions en de buitengracht werden in de late 16e eeuw aangelegd buiten de oude stadsmuur.

Het proces van ruimtelijke planning van een nieuwe stad zal normaliter ongeveer als volgt zijn verlopen. Nadat de locatie en de omvang waren bepaald, werd het plan op hoofdlijnen ontworpen. Het grootste deel van de ruimtelijke structuur werd gevormd door de huiskavels en hun toegang via straten. Hun ligging vormde de basis van de plattegrondstructuur en hun aantal en omvang waren zeer belangrijke factoren. Andere relevante factoren waren de plaats en omvang van (markt)plein, kerkhof en eventuele andere voorzieningen voor religieus, publiek of bestuurlijk gebruik. Meestal werden die niet alle reeds in het begin gepland; ze konden ook later worden ingevuld binnen een basale hoofdstructuur. Als verdedigingswerken van oorsprong waren voorzien,

wat vaak niet (of slechts in zeer elementaire vorm) het geval was, dan zal hun plaats ook van te voren zijn bepaald.

Het ruimtelijke plan kan heel basaal zijn geweest of verder uitgewerkt. Het kan een 'ideaal' orthogonaal plan zijn geweest, los van specifieke locatieomstandigheden gevormd in de gedachten van de ontwerper; of het kan juist zijn ontstaan door (al dan niet geleidelijk) een structuur te creëren op de grond, aangepast aan het landschap met zijn bestaande wegen, bezittingen, waterlopen, hellingen enzovoorts. Het eerste soort plan was per definitie regelmatig van structuur dan het tweede, maar er waren ook nog andere factoren die invloed hadden op de regelmatigheid van de uiteindelijk aangelegde vorm. Daarbij kon het onder

andere gaan om de hoeveelheid moeite en kosten die de stichter wenste te besteden aan de ruimtelijke vorm, de macht van de stichter ten opzichte van andere lokale grondbezitters, de nauwkeurigheid waarmee het plan werd uitgezet op de grond en de methode van markeren, de hoeveelheid tijd die verstreek tussen het uitzetten van het plan en de feitelijke occupatie met gebouwde elementen en de aanwezigheid van bouwregels en de handhaving daarop. Uiteindelijk was elke gerealiseerde stedelijke structuur een mengsel van regelmatige planning enerzijds en onregelmatige (vaak 'spontaan' genoemde) uitvoeringspraktijk anderzijds.

Er is dus een grote variatie in de plattegrondvormen van nieuwe steden uit de 13e-14e eeuw, uiteenlopend van zeer onregelmatig tot zeer regelmatig. Toch wordt de meerderheid van de nieuwe steden gekenmerkt door een in essentie orthogonaal rastervormige plattegrond, met rijen langwerpige, rechthoekige huiskavels die met de korte kant op (min of meer) rechte straten zijn georiënteerd.

Uit contemporaine encyclopedische, theologische, geografische en literaire bronnen valt af te leiden dat rechte straten en een regelmatige orthogonale structuur destijds behoorden tot het ideaalbeeld van de stedelijke vorm (Boerefijn, 2010, pp. 324-334). Maar de aanleg van dergelijke plattegronden zal daarnaast ook

zijn gestimuleerd door praktische motieven. Een orthogonale structuur was eenvoudig te concipiëren, te communiceren en uit te zetten op de grond (waarbij niettemin altijd afwijkingen ten opzichte van het plan zullen zijn ontstaan). Ook zal de eenvoudige rechthoekige vorm van de kavels, en vaak ook hun uniforme afmetingen, het eenvoudiger hebben gemaakt om pacht en belasting te berekenen op basis van de oppervlakte. Bovendien is een orthogonale stratenstructuur eenvoudig te overzien en daarmee te surveilleren, waardoor publieke orde veel makkelijker is te handhaven dan bij een onregelmatige plattegrond met kromme of knikkende straten.

In sommige gevallen werd een min of meer regelmatige orthogonale plattegrond al 'gesuggereerd' door het reeds bestaande landschap ter plekke: een bestaande rechte weg, een haakse kruising, of een min of meer orthogonale agrarische verkaveling⁵ (bijvoorbeeld in Vianen, Nieuwpoort en Bunschoten).

Getekende ontwerpen voor nieuwe steden zijn niet bekend van voor de 15e eeuw. Wel zijn enkele beschrijvingen bekend van ontwerpen, voorzien van afmetingen. De gereconstrueerde plattegrond van Giglio Fiorentino is bijvoorbeeld gebaseerd op zo'n beschrijving. Dit ontwerp was hoogstwaarschijnlijk gedetailleerder en regelmatiger dan het gemiddelde ontwerp voor een nieuwe stad in die periode.



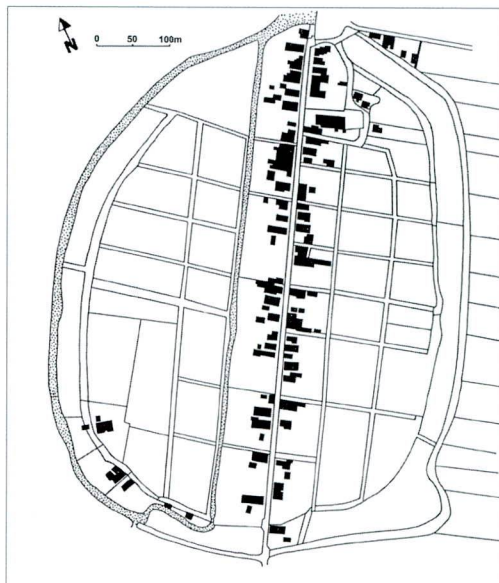
Elburg. Zicht van-af de kerktoeren in noordwestelijke richting, circa 1965. Het IJsselmeer ligt in het verschiep (foto: beeldbank RCE).

UITWERKING

De mate van planning en de werken voorafgaand aan de uitgifte van de huiskavels tonen aanzienlijke verschillen. Voordat de nieuwe bewoners zich vestigden, werd het terrein vaak vrijgemaakt, geëgaliseerd of opgehoogd, werden straten en een ontwateringssysteem aangelegd en werden verdedigingswerken gebouwd in de vorm van grachten en wallen, palissades of soms zelfs stadsmuren.

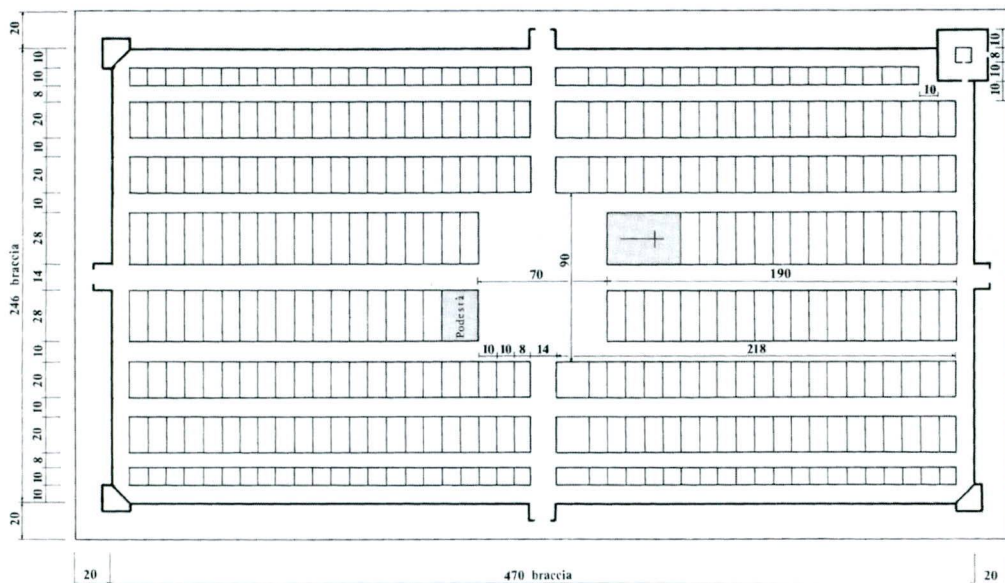
Een voorbeeld hiervan is Elburg. Een 16e-eeuwse kroniek meldt over de bouw: *Soe hefft hy [rentmeester Arent thoe Boecop] een stucke landes van syn erwen, dye hy in dat Oldebrock hadde lygghen uyt laten sticken soe groet als hem dochte, dat dye stad nae proportie ven dye Hijlighe Ghistes strate solde wessen und hefft dye voirs Stadt recht viercant gheordinirt und dye straten dair in doir laten sticken ende eijn beke dair recht myddel durrich dye stad hent in dye zee gheleydet und hefft dye graffte dairomme laten graven ende bemurren* (Westerink, 1961, p. 23).

Bij kleinere nieuwe steden bestond het 'stratenplan' vaak uit niet meer dan één straat. Bij grotere plaatsen konden aanvankelijk alleen de hoofdstraten en mogelijk ook een marktplein worden uitgezet, waarbij de mogelijkheid bleef om secundaire straten later toe te voegen (Schwineköper, 1980, pp. 110-111, 167). Vaak werd echter gelijk al een min of meer complete structuur van straten en stegen aangelegd, waardoor ook bouwblokken werden gecreëerd. Deze blokken hoeven niet van oorsprong te zijn ingedeeld in (of opgebouwd uit) aparte kavels, zoals in Bunschoten het geval was. De stichters van nieuwe steden namen veelal ook de verantwoordelijkheid voor de stichting en bouw van voorzieningen, zoals een kerk of kapel, een onderkomen voor het bestuur (vaak pas in een later stadium ontwikkeld tot een echt stadhuis), een overdekte marktruimte, een of meer putten, een (water)molen, een kade of losplaats en een brug. Soms zorgden zij ook voor de komst van een klooster of congregatie en als er verdedigingswerken gepland werden droeg de heer vaak zorg voor de bouw van (ten



Plattegrond van Bunschoten en naaste omgeving, gebaseerd op de 19e-eeuwse kadastrale kaart (uit: Vervloet, 1973). Bunschoten is waarschijnlijk een (mislukte) stadsstichting door de bisschop van Utrecht uit het tweede kwart van de 14e eeuw. Aan beide zijden van de centrale hoofdstraat is binnen een ovale omwalling (ten dele met gracht) een grid van 'straten' te zien. Dit waren lage aarden walletjes die hoogstwaarschijnlijk waren aangelegd om stadsstraten te worden. Omdat de stadsstichting geen succes werd, bleven het echter slechts paden tussen de velden. De twee hoofdrichtingen van het grid, die niet geheel haaks zijn, werden overgenomen van de centrale hoofdstraat, die waarschijnlijk al bestond, en de iets schuin kruisende strokenverkaveling van de oudere agrarische ontginning.

minste) de poorten, terwijl de rest door de gemeenschap moest worden opgebracht. De huiskavels vormden in de regel het belangrijkste ruimtelijke element bij een stadsstichting. Ze faciliteerden bewoning, trokken zelfs bewoners aan met doorgaans gunstige bijbehorende voorwaarden en leverden de heer pacht op. Zoals al vermeld waren de kavels doorgaans min of meer rechthoekig en langwerpig, met



G
 Gereconstrueerde plattegrond van Giglio Fiorentino (uit: Friedman, 1988, licht gewijzigd door de auteur). Deze plattegrond is gereconstrueerd door David Friedman naar de beschrijving van het ontwerp in een document uit 1350 (zie: Boerefijn, 2010, app. A). De genoteerde afmetingen zijn in Florentijnse braccias van 56,36 cm. Giglio werd in 1350 gesticht door het bestuur van de stadsstaat Florence, maar het project werd afgebroken voordat de stad werd gebouwd. Opvallende aspecten zijn de naar buiten toe afnemende lengte van de huiskavels, bij een vaste breedte van 10 braccia. Rechtsboven is er aansluitend aan de stadsmuur een kleine burcht in de vorm van een ommuurde vrijstaande toren.

de korte zijde aan de straat gelegen. Het huis werd vrijwel altijd voorop de kavel gebouwd, met een erf of tuin aan de achterzijde. De stichter of de door hem aangestelde organisator bepaalde de omvang van de grond die voor de stadsstichting zou worden gebruikt en daarmee impliciet grofweg de hoeveelheid en omvang van de huiskavels die zouden worden uitgegeven. In sommige gevallen is echter bekend dat deze hoeveelheden expliciet en exact werden vastgesteld.⁶ In de documenten wordt af en toe vermeld dat er een standaard afmeting was voor de huiskavels. Nader onderzoek wijst echter uit dat deze standaard weliswaar de basiseenheid vormde, maar dat ook wel kavels werden uitgegeven in delen of veelvouden van de standaard. Misschien was de standaard in die gevallen vooral bedoeld voor een eenvoudige berekening van pacht of als reclame om nieuwe bewoners te werven. In andere

gevallen valt op grond van latere documenten en plattegronden te reconstrueren dat er oorspronkelijk daadwerkelijk een standaardmaat, of op z'n minst een standaardbreedte voor de kavels was. In Nieuwpoort bijvoorbeeld was de standaardbreedte van de 'hofsteden' vier roeden (ruim 15 m), in 's-Hertogenbosch was het waarschijnlijk 40 voet (circa 11,5 m) en in Elburg 28 voet (circa 7,6 m) (Henderixx e.a., 1990, p. 25; Van Drunen, 2001 p. 73; Rutte, Visser & Boerefijn, 2003, pp. 122-123). Later verwaterde de regelmaat van de verkaveling geleidelijk omdat kavels werden gesplitst en samengevoegd volgens de logica van de onroerendgoedmarkt.

Het doel van standaard kavelafmetingen kan ook van maatschappelijk-ideologische aard zijn geweest. Een document uit 1106 over de vestiging van Hollanders in een nieuwe agrarische nederzetting bij Bremen geeft als reden

voor de vaststelling van een standaardmaat voor agrarische kavels dat daarmee tweedracht wordt voorkomen (Quirin 1954, pp. 59-60). Mogelijk speelden ook ideeën over een egalitaire stedelijke samenleving een rol.⁷ Maar dat was zeker niet overal zo, want af en toe vinden we juist een oorspronkelijk geplande variatie in kavelgroottes. Daarmee werd ongelijkheid dus gefaciliteerd, soms zelfs op systematische wijze (zie de huiskavels op de plattegrond van Giglio Fiorentino).

De afmetingen van de oorspronkelijke kavels konden aanmerkelijk verschillen per gebied en periode. In Noord-Duitsland was de gemiddelde huiskavel in de 12e en 13e eeuw ongeveer 15 m breed en ongeveer twee of drie keer zo lang. Bij deze kavels werd de rooilijn aanvankelijk niet geheel bebouwd maar bleef er doorgaans ruimte naast het huis voor een doorgang naar het achtererf. Dit is een heel verschil met zuidwest-Frankrijk, waar de gemiddelde kavel in de 13e eeuw zo'n 6-10 m breed was en 18-30 m lang, terwijl het in Italië waarschijnlijk nog minder was (zie Boerefijn, 2010, app. C). Dit had te maken met de verschillende tradities in nederzettingvormen en huizenbouw in Noord- en Zuid-Europa en mogelijk ook met de mate van schaarste aan stedelijke grond. Dat laatste was mogelijk een factor bij de relatief grote kavels die in de 14e en 15e eeuw werden uitgegeven in Pruisen, waar nog veel grond zeer extensief werd gebruikt en waar stadsstichters bewoners van ver weg uit het westen probeerden te lokken.

Heel globaal varieerden huiskavels in Europa in breedte van 6 tot 15 m en in lengte van 12 tot 40 m. Maar er zijn talrijke uitzonderingen. Soms waren kavels wel 100 m lang.⁸ In het algemeen lijken de oorspronkelijke kavels kleiner te zijn geworden tussen de 12e en de 15e eeuw (Fehring, 1997; Kaspar, 2004, pp. 155-156). Waarschijnlijk hield dit verband met de toenemende waarde van stedelijke grond, veranderend gebruik en afname van de grootte van het gemiddelde huishouden.

Het lijkt er op dat in sommige nieuwe steden waar standaardafmetingen werden aangehou-

den, alle huiskavels al bij de stichting van de stad werden uitgezet. In andere gevallen werden waarschijnlijk alleen die kavels uitgezet die direct konden worden uitgegeven aan geworven nieuwkomers. Af en toe vinden we nieuwe steden die een opvallend onregelmatige verkaveling hebben.⁹ Mogelijk gold daar een tamelijk vrij vestigingsregime, waarbij geworven inwoners grond binnen de nieuwe nederzetting min of meer vrij konden occuperen, zo lang de omvang die was overeengekomen voor de kavel maar (ongeveer) werd aangehouden en oude of nieuw uitgezette wegen vrij werden gehouden.

BEWONERS EN HUN HUIZEN

De meeste stichters trachtten bewoners voor de nieuwe nederzettingen te werven door hen fiscale, economische en juridische privileges te verlenen, maar er zijn ook wel gevallen bekend waarin ze hun onderdanen simpelweg dwongen om te verhuizen. Mensen werden veelal in de nabije omgeving geworven. In andere gevallen werd echter juist verder weg geworven, als de ambitie was om nieuwe onderdanen, soms met specifieke kennis en kunde, voor de stichtende heer te winnen, of als deze heer de lokale bevolking liever geen vrijheden wilde verlenen. Dat laatste was vaak het geval met de nieuwe nederzettingen die werden gesticht in Midden- en Oost-Europa, waarvoor inwoners uit meer westelijke streken werden geworven (de zogenaamde *Ostkolonisation*), en met de nieuwe nederzettingen die werden gesticht op het Iberisch schiereiland ten tijde van de *Reconquista*, waarvoor christelijke inwoners vaak uit noordelijker gebieden kwamen.

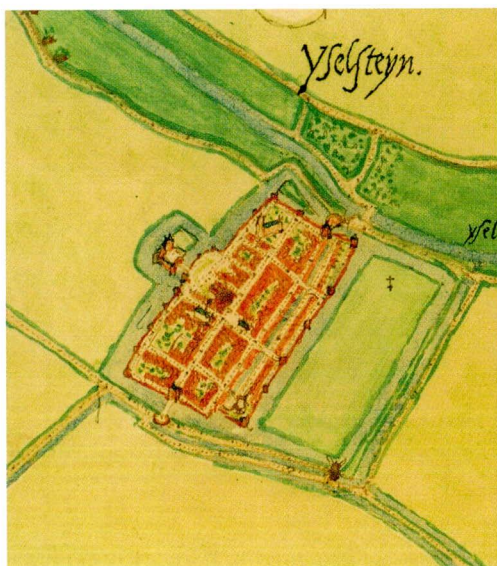
Lange tijd werd algemeen aangenomen dat de bewoners meest (arme) horigen waren die door hun verhuizing naar de stad vrij werden, maar het blijkt waarschijnlijker dat het meestal om reeds vrije dorps- of stadsbewoners ging. Nieuwe bewoners moeten de beschikking hebben gehad over geld, omdat ze meestal een soort entreegeld moesten betalen om deel te kunnen worden van de nieuwe gemeenschap en ook moesten investeren in een huis en een

nieuw bestaan. Horigen waren vaak zelfs expliciet uitgesloten van wat wij nu 'burgerschap' noemen. In de stedelijke charters valt ook dikwijls te lezen dat edelen, clerici en bepaalde etniciteiten of religies werden uitgesloten, zoals Joden of Slaven in Midden- en Oost-Europa of Moren op het Iberisch schiereiland.

De bewoners kregen een huiskavel in pacht,¹⁰ waarop binnen een bepaalde tijd, meestal een jaar, een huis moest zijn gebouwd. Die regel moest stimuleren dat de stichting ook daadwerkelijk een stad werd in fysieke zin en moest tevens de mogelijkheid tot grondspeculatie beperken. Om tegemoet te komen in de kosten en moeite voor het verhuizen, de bouw van een nieuw huis en een nieuw bestaan, werden nieuwe bewoners ontheven van pacht en belasting gedurende een bepaald aantal jaren.

De eerste huizen in nieuwe steden lijken, minstens tot in de 13e eeuw, vaak in sterke mate te zijn gebaseerd op het gebruikelijke huistype van de dorpen in de omgeving (Büttner & Meißner, 1983, p. 21; Kaspar, 2004, pp. 155-156). Het waren in eerste instantie gebouwen van bescheiden grootte, gebouwd in goedkope materialen zoals hout, leem, klei, stro en riet. Omdat deze materialen vergankelijk zijn, is van deze huizen vrijwel alleen informatie bekend uit archeologische opgravingen.¹¹ Uit zulk onderzoek in Malmö, dat werd gesticht tussen 1260 en 1275, blijkt zelfs dat de eerste huizen er deels van hergebruikt materiaal zoals duigen van houten vaten en onderdelen van schepen waren gemaakt (Reisnert, 2001, pp. 677-681, 699). In het algemeen zal pas nadat de nieuwe nederzetting een bepaalde kritische massa had bereikt, waardoor een zekere mate van economisch succes te voorzien was, meer in de huizen zijn geïnvesteerd. Ook toen werden ze nog voor een groot deel gebouwd in houten frames, met muren van vlechtwerk met leem, *pisé* (aangestampte aarde) of blokken gedroogde klei. De eerste huizen in steen of baksteen zien we in het algemeen pas in de vroege 14e eeuw verschijnen.

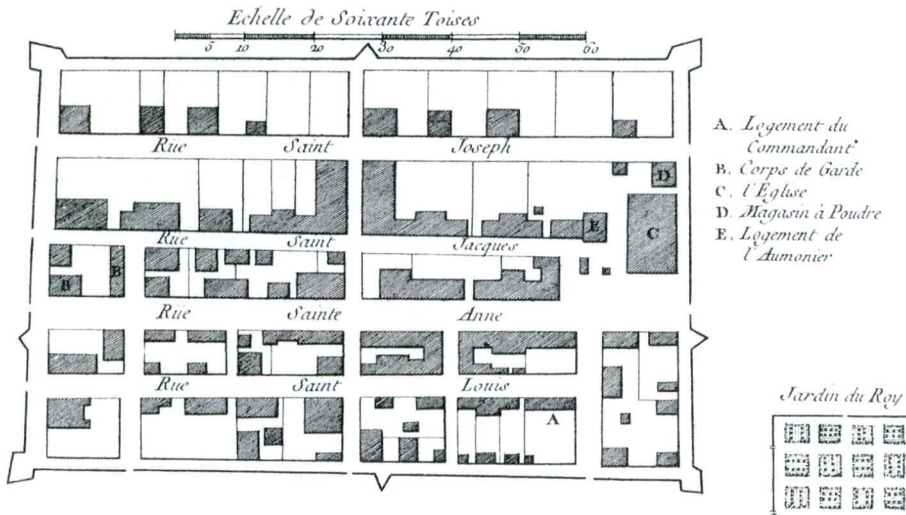
De eerste huizen in nieuwe nederzettingen, of ten minste de meer kostbare onderdelen



§ Plattegrond van IJsselstein, door Jacob van Deventer, circa 1560. IJsselstein werd rond 1310 gesticht naast het reeds bestaande kasteel van de heren van Amstel (links). Net als bij Nieuwpoort en Elburg was ook hier een vaart bedoeld als centrale hoofdas, die aan de noordoostzijde in de IJssel uitmondde. Dit pakte anders uit toen slechts iets meer dan de helft van de voorziene en reeds omgrachte oppervlakte werd bebouwd, en later in de 14e eeuw alleen dat gedeelte werd ommuurd. In de plattegrond is het onbebouwde deel duidelijk herkenbaar.

ervan, schijnen dikwijls te zijn 'verhuisd' van de vorige woonplaats, als dat niet te ver weg was. Voor nieuwe bouwmaterialen stelde de stichter vaak natuurlijke grondstoffen gratis ter beschikking: nieuwe bewoners mochten bijvoorbeeld hout, riet, klei en steen winnen op bepaalde delen van het heerlijke domein (Meckseper, 1982, pp. 80, 105-125; Boerefijn, 2010, p. 374).

Wegens de betrekkelijke smalte van de kavels stonden de huizen dicht bij elkaar aan de straat. Met het geleidelijk uitbreiden van de huizen en het opdelen van de kavels in de breedte ontstond de gesloten straatwand die we thans als typisch stedelijk zien.



§ Plattegrond van Detroit (Michigan, VS), door Jacques-Nicolas Bellin, 1764. Detroit is als koloniale nederzetting gesticht door de plaatselijke militaire commandant van koning Lodewijk XIV. De structuur van de plattegrond komt in sterke mate overeen met veel Europese nieuwe steden uit de 13e en 14e eeuw (die vaak ook als koloniale steden kunnen worden beschouwd). Veel nieuwe steden uit de tijd van de Renaissance en daarna, in Europa en de overzeese koloniën, tonen in hun structuur aanmerkelijke overeenkomsten met de oudere steden. Dit is een teken van de continuïteit in de creatie van nieuwe steden van de ‘middeleeuwen’ tot in de ‘moderne tijd’.

De specifieke vorm van de huizen kon sterk verschillen: onder andere met de professe en rijkdom van de eigenaar en met de regio en de periode. Op Europese schaal valt te wijzen op de elementair verschillende bouwtradities van de Mediterrane compacte huizen die, vaak in steen, dicht tegen elkaar aan werden gebouwd, en de doorgaans veel grotere vrijstaande huizen van het noorden, waar steen en verdiepingsbouw lang zeldzaam bleven. Min of meer parallel hiermee is er ook een verschil in nokrichting van het overgrote deel van de huizen: in het zuiden evenwijdig aan de straat en in het noorden haaks erop (Meckseper, 2004, pp. 24-25).

Slechts van enkele nieuwe steden zijn nadere voorschriften voor huizenbouw bekend uit de vroegste fase van hun bestaan. Het gaat daarbij om een minimale hoogte van het gebouw aan de straat, het gebruik van dakpannen of daktegels en van steen voor de voorgevel (Boerefijn, 2010, pp. 375-376). Na verloop van

tijd werden vrijwel alle huizen in succesvolle nieuwe steden vergroot. Huizen kregen meer verdiepingen, kelders werden gegraven, en het oppervlak groeide over open delen van de kavel. In de vroege stedelijke fase waren er gewoonlijk kleine bijgebouwen achterop het erf voor opslag, stallen of werkplaatsen. Later werden deze gebouwen veelal ook vergroot en soms herbouwd in steen. Vaak werden ze naderhand met het hoofdhuis verbonden. Zo raakten veel huiskavels na eeuwenlang bouwen en uitbreiden vrijwel geheel volgebouwd.

BESLUIT: MIDDELEEUWEN EN RENAISSANCE

Hierboven is beschreven hoe in de 13e en 14e eeuw veel nieuwe steden werden gebouwd in Europa. Het is duidelijk dat daar veel planning aan te pas kwam. Toch is het gangbare beeld dat in ‘de middeleeuwen’ steden spontaan groeiden en onregelmatig van vorm waren, waarna ze pas in ‘de Renaissance’ nieuw ge-

pland werden en een regelmatige structuur kregen. Dat is dus een misvatting. Deze is voor een groot deel gebaseerd op het algemene idee dat 'de middeleeuwen' donker, irrationeel en chaotisch waren, en dat 'de renaissance' plotseling helder, rationeel en geordend was. De middeleeuwen worden vaak bewust of onbewust gezien als een periode die tussen de antieke tijd en de 'wedergeboorte' van de Renaissance een terugval in de Europese cultuur vertegenwoordigt waarin zoiets als planmatige stedenbouw niet denkbaar zou zijn. Dit *lijkt* te worden ondersteund door de geschreven bronnen waar historici zich lange tijd voornamelijk op hebben gericht. In tegenstelling tot de periode ervoor, werden er vanaf de 15e eeuw namelijk architectuurtraktaten geschreven waarin ook de stedenbouwkundige theorie werd behandeld. Deze traktaten hebben heel veel aandacht gekregen van historici. Maar omdat die historici veel minder aandacht hadden voor de vorm van de steden die door de eeuwen heen in werkelijkheid werden gebouwd, zagen zij niet dat die traktaten eigenlijk maar beperkte invloed hadden op de praktijk van de stedenbouw waarin namelijk niet zo heel veel veranderde. Wel hadden de traktaten veel invloed op de vestingbouw waardoor in de vorm van stedelijke verdedigingswerken veel veranderde. In werkelijkheid was er voor wat betreft de stedenbouwkundige praktijk helemaal geen grote kloof of revolutie tussen 'de middeleeuwen' en 'de Renaissance'. De indeling van de geschiedenis in deze afzonderlijke perioden heeft het zicht op de daadwerkelijke gebeurtenissen en ontwikkelingen in de historie van de stedenbouw vertekend. Er was veeleer sprake van een min of meer geleidelijke historische ontwikkeling dan van een plotse omwenteling. Hiermee blijkt maar weer dat de opdeling van de geschiedenis in afzonderlijke tijdspierodes, zoals 'middeleeuwen' en 'Renaissance' of 'moderne tijd', een veel te gemakzuchtige en misleidende weergave is van het verloop van de geschiedenis.

The creation of the shape of new towns of the 13th and 14th centuries

Despite a general lack of explicit sources on the subject, this article attempts to describe the shaping of new urban structures in Europe in the 13th and 14th centuries. Most of the newly founded towns were erected on the sites of existing settlements that were either erased or extended. Probably, there must always have been some kind of scheme, however vague, for the division of space. The founder reserved a specific piece of land for the new settlement, within which different areas had to be allotted to the various functions (streets, house lots, moats etc.) and users (settlers, ecclesiastical institutions, the founder himself). Plans of new towns vary greatly, ranging from irregular to very regular in structure. To a considerable extent, this reflects the amount of planning that was involved. However, the idea that there actually existed such a thing as urban planning at the time, has often been contested, as 'the middle ages' are generally regarded to be in contrast with the period of 'the renaissance' in which urban planning is mistakenly believed to have been 'invented'.

LITERATUUR

ALGEMEEN

- DIVERSE AUTEURS (2004). Die vermessene Stadt. Mittelalterliche Stadtplanung zwischen Mythos und Befund. In: Mitteilungen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 15, 2004 (Congresbundel Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit, Bamberg 24-26 maart 2003) (<http://www.dgamn.de/index.php?nr=20>).
- BERESFORD, M. (1967). New Towns of the Middle Ages. Town Plantation in England, Wales and Gascony. London.
- BOEREFIJN, W. (2010). The Foundation, Planning and Building of New Towns in the 13th and 14th Centuries in Europe. An Architectural-historical Research into Urban Form and its Creation. Utrecht (<http://dare.uva.nl/en/record/336940>).
- FRIEDMAN, D. (1988). Florentine New Towns. Urban Design in the late Middle Ages. New York/

- Cambridge (Mass.)/London.
- FRIEDMAN, D. & PIRILLO, P. (RED.) (2004). *Le terre nuove*. Atti del Seminario internazionale organizzato dai comuni di Firenze e San Giovanni Valdarno, 28-30 gennaio 1999. Firenze.
 - GUIDONI, E. (1992). *Storia dell'urbanistica*. Il Duecento. Roma/Bari.
 - GUTKIND, E.A. (1972). *International History of City Development*. Vol.VII: Urban Development in East-Central Europe: Poland, Czechoslovakia and Hungary. New York/London.
 - HIGOUNET, C. (1986). *Die Deutsche Ostsiedlung im Mittelalter*. Berlin.
 - LAVEDAN, P. & HUGUENEY, J. (1974). *L'Urbanisme au Moyen Age*. Genève/Paris.
 - RUTTE, R. (2002). *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen in Europese context*. Een onderzoek naar de politieke organisatie van de ruimte ten tijde van de opkomende landsheerlijkheden (12de-13de eeuw). Zutphen.
- SPECIFIEK*
- BOEREFIJN, W. (2000). *Designing the medieval new town*. In: *Urban Morphology* 4, 2. pp. 49-62.
 - BÜTTNER, H. & MEISSNER, G. (1983). *Bürgerhäuser in Europa*. Leipzig.
 - DRUNEN, A.H. VAN (2001). 's-Hertogenbosch 'van straet tot stroom'. Een bouwhistorische onderzoeksmethode betreffende de samenhang tussen percelering, bebouwing en bewoning in de zestiende-eeuwse stad. Delft.
 - ENGEN, H. VAN, KOS, A. & RUTTE, R. (2000). 'Eenen nieren stede, ergens daer sij ons ende haer ter besten oorbaer staedt'. Over de wording van de stad Naarden in de tweede helft van de veertiende eeuw. In: *Tussen Vecht en Eem* 18, pp. 96-105.
 - FEHRING, G.P. (1997). *Plot Layout and Building Structures of Medieval Towns in Central Europe*. In: *Aus der Urgeschichte zum Mittelalter*. Festschrift für Vladimir Nekuda. Brno. pp. 148-155.
 - FRENZ, B. (2000). *Gleichheitsdenken in deutschen Städten des 12. bis 15. Jahrhunderts*. Geistesgeschichte, Quellensprache, Gesellschaftsfunktion. (Städteforschung A/25) Köln/Wien/Weimar.
 - HENDERIKX, P.A., LEUPEN, P.H.D., VISSER, J.C. & WEGNER, J.G. (RED.) (1990). *Schoonhoven en Nieuwpoort*. Historische Stedenatlas van Nederland, afl. 5. Delft.
 - KASPAR, F. (2004). *Wachsende Städte und bürgerliche Besiedlung - Städtische Hausstätten im Wandel der Zeit*. Vergleichende Untersuchungen zu archäologischen und bauhistorischen Befunden in Westfälischen Städten. In: *DIVERSE AUTEURS, Die vermessene Stadt*. Mittelalterliche Stadtplanung zwischen Mythos und Befund, pp. 147-158.
 - LEENDERS, K.A.H.W. (2011). *Late dorpsvorming in het Brabantse zand*. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 2, pp. 73-80.
 - LILLEY, K.D. (2002). *Urban Life in the Middle Ages, 1000-1450*. Basingstoke/New York.
 - MECKSEPER, C. (1982). *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Stadt im Mittelalter*. Darmstadt.
 - MECKSEPER, C. (2004). *Recenti ricerche sulle città di nuova fondazione in ambito tedesco al tempo degli Hohenstaufen*. In: *FRIEDMAN, D. & PIRILLO, P. Le terre nuove*. Atti del Seminario internazionale organizzato dai comuni di Firenze e San Giovanni Valdarno, 28-30 gennaio 1999, pp. 3-26.
 - QUIRIN, K.H. (1954). *Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter (Quellensammlung zur Kulturgeschichte Bd. 2)* Göttingen/Frankfurt/Berlin.
 - REISNERT, A. (2001). *Houses and Yards in Malmö during the Medieval Period and Renaissance*. In: *GLÄSER, M. (RED.), Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum. III: Der Hausbau*. Lübeck. pp. 677-700.
 - RUTTE, R. (2000). *Falen of Slagen*. Motieven bij laatmiddeleeuwse stadsstichtingen. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1, pp. 1-11.
 - RUTTE, R., VISSER, K. & BOEREFIJN, W. (2003). *Stadsaanleg in de late middeleeuwen*. Over bouwpercelen, straten en standaardmaten in Elburg en enige andere steden. In: *Bulletin KNOB* 4/5, pp. 122-138.
 - SCHÄFER, H. (2001). *Früher Holz- und Steinbau in der Hansestadt Greifswald*. In: *GLÄSER, M. (RED.), Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum. III: Der Hausbau*. Lübeck. pp. 421-431.
 - SCHWINEKÖPER, B. (1980). *Die Problematik von Begriffen wie Stauferstädte, Zähringerstädte und ähnlichen Bezeichnungen*. In: *E. MASCHKE & J. SYDOW (RED.), Südwestdeutsche Städte im Zeitalter der Stauer*. Sigmaringen. pp. 95-173.
 - UYTVEN, R. VAN (1982). *Stadsgeschiedenis in het*

Noorden en Zuiden. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 2. Haarlem. pp. 188-253.

- VERVLOET, J.A.J. (1973) Bunschoten: Rise and Fall of a Little Town in the Middle Ages. In: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*. pp. 421-434.
- VISSER, J.C. (1964). Schoonhoven. De ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivieren-gebied gedurende de middeleeuwen. Assen.
- WESTERINK, G. (1961). Doornspijk en Elburg. Rechtshistorisch onderzoek naar de ontwikkeling van de gebruiks- en eigendomsrechten op de grond. Assen.

NOTEN

* Dit artikel is grotendeels een verkorte weergave van hoofdstuk 9 uit mijn proefschrift (Boerefijn, 2010). In dat proefschrift zijn vrijwel alle zaken die hier worden beschreven nader uitgewerkt.

1. De voornaamste literatuur over de creatie van nieuwe steden in de 11e-15e eeuw is in het eerste deel van de bijgaande literatuurlijst opgenomen.
2. Over de vraag wat al dan niet een stad was in de betreffende periode zijn planken vol geschreven. Vaak onderscheidden steden zich door hun markt, economie, rechten, sociale structuur, omvang, vestingwerken en/of hun vermelding in bronnen. Er zijn geen contemporaine definities van steden en dorpen waar we aan vast kunnen houden en later opgestelde harde definities zijn steeds weer deels ongeldig gebleken voor de betreffende periode. Een bruikbare 'relatieve' definitie van het begrip stad (in de geschiedenis) is geformuleerd door Van Uytven: *de stad is een nederzetting met centrale functies, waaraan zij haar gediversifieerde sociaal-economische structuur, haar relatief dichte bevolking en geconcentreerde bebouwing en een tegenover de omgeving afstekend uiterlijk en een eigen mentaliteit dankt* (Van Uytven, 1982, p. 188).
3. Daarnaast konden ook andere deelmotieven een rol spelen, zoals ideologie en prestige. Zie: Rutte, 2000; Boerefijn, 2010, pp. 336-345.
4. Dit had betrekking op de mislukte stichting van Newton (= Nieuwstad) op het schiereiland Purbeck aan de Zuid-Engelse kust. *To lay out, with sufficient streets and lanes and adequate sites for a market and church and plots for merchants and others, a new town with a harbour [...]* (Calendar of Patent Rolls, 1281-1292, p. 217) Zie: Beresford, 1967, pp. 302, 427-428; Lilley, 2002, p. 138.
5. Nieuwe steden van welke de plattegrondstructuur in sterke mate is beïnvloedt door een regelmatige agrarische verkaveling zijn bijvoorbeeld Schoonhoven, Nieuwpoort en Vianen. Het gaat hier steeds om verkavelingen met parallelle sloten min of meer haaks op een rivierdijk (Visser, 1964, pp. 118-120; Henderixx c.s., 1990, p. 26).
6. Hoeveelheden kavels vinden we een enkele keer aangegeven in documenten aangaande de stichting: bijvoorbeeld 3000 voor Grenade-sur-Garonne in Zuidwest-Frankrijk (Boerefijn, 2000). In sommige gevallen tonen de documenten ook dat kavels voor tuinen en voor landbouw (vooral wijngaarden) rondom nieuwe steden tegelijkertijd werden gepland.
7. Die ideeën bestonden in ieder geval sinds de 13e eeuw voor wat betreft de juridische status van 'burgers' en werden gepresenteerd als voortkomend uit de Christelijke waarden van liefde, gelijkheid en eenheid voor God (zie: Frenz, 2000, pp. 72-77, 134, 214-233).
8. Appendix C in Boerefijn, 2010 bevat een lijst met standaard kavelafmetingen die zijn gereconstrueerd of die zijn genoemd in documenten. Voorbeelden van erg lange kavels zijn te vinden in Burton upon Trent, Hedon en Thame in Engeland en Sonsbeck in Duitsland. Hoogstwaarschijnlijk hadden deze kavels steeds ook een agrarische functie.
9. Bijvoorbeeld Buren in Nederland (circa 1395) en Borgomanero in Noord-Italië (13e eeuw). Bij beide is de hoofdstructuur van de plattegrond tamelijk regelmatig, maar tonen de rooilijnen relatief veel welingen en hebben de kavels opvallend veel variatie in omvang.
10. Een zeldzame uitzondering hierop is echter Elburg waar de bewoners de kavels kochten (Westerink, 1961, pp. 24-28).
11. In Noord-Europa werden houten huizen veelal ongeveer om de twee decennia vernieuwd of ingrijpend gerepareerd (Schäfer, 2001, p. 421).